

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

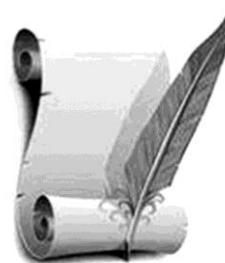
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(հոդվածների ժողովածու)

4/2013

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
(сборник статей)

ARMENOLOGY RESEARCHES
(collection of articles)

Տպագրվում է ԱրԴԿ զիտական խորհրդի որոշմամբ

Ստենֆանակերտ - 2014

ՀՏԴ 001(045)

ԳՄԴ 72 ց1

Հ 246

Խմբագրական խորհուրդ

Բալայան Վ. Ռ. -	զլսավոր խմբագիր, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Վ. Ա. -	պատասխանատու քարտուղար, ԱրՊԿ պատմության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
Դադայան Ս. Վ. -	Արցավի գիտական կենտրոնի տնօրեն, պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Մնլքոնյան Ա. Ա. -	«Հ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պ.գ.դ., «Հ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Հովհաննիսյան Լ. Շ. -	«Հ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, բ.գ.դ., պրոֆեսոր, «Հ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Պետրոսյան Ռ. Լ. -	ԵՊԿ մշակութարանության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Մուսայելյան Ռ. Գ. -	ԱրՊԿ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սարգսյան Ա. Յ. -	ԼՂՀ կրթության նոր գիտության փոխնախարար, բ.գ.թ., դոցենտ
Կարապետյան Ս. -	«ՃՈՒԿ կազմակերպության տնօրեն

Հայագիտական ուսումնասիրություններ: Հոդվածների ժողովածու 4/2013.-
Ստեղծագործ: ԱրՊՀ հրատ., 2014.- 204 էջ:

ՀՏՌ 001(045)
ԳՄԴ 72 ց1

Балаян В.Р. -	главный редактор, д.и.н., профессор
Сафарян В.А.-	ответственный секретарь, зав. кафедрой истории АрГУ, к.и.н., доцент
Дадаян С.В. -	директор Арцахского научного центра, к.и.н., профессор
Мелконян А.А. -	директор Института истории НАН РА, д.и.н., член корр. НАН РА
Оганесян Л.Ш. -	директор Института языка НАН РА, д.ф.н., член корр. НАН РА
Петросян Г.Л. -	зав. кафедрой культурологии ЕрГУ, д.и.н., профессор
Мусаелян О.Г. -	декан филологического факультета АрГУ, д.ф.н., профессор
Саркисян А.Ю..-	заместитель министра Образования и науки НКР, к.ф.н., доцент
Карапетян С. -	председатель общественной организации по изучению армянской архитектуры.

Editorial Board:

Balayan V.R. -	Editor in Chief, Ph.D. in History, Professor
Safaryan V.A. -	Executive Secretary, Head of the History Department of ASU, Ph. D. in History, Associate Professor
Dadayan S.V. -	Chief of the Artsakh Scientific Centre, Ph.D. in History, Professor
Melqonyan A.A. -	Director of the Institute of History of NAS in RA, Ph. D. in History, a member of NAS in RA
Hovhannisyan L. Sh. -	Director of the Institute of Linguistics of NAS in RA, Ph. D. in Philology, member of NAS in RA
Petrosyan H. L -	Head of the Cultural Studies Department of YSU, Ph. D. in History, Professor
Musaelyan O.G. -	the Dean of the Philological Faculty of ASU, PhD in Philology, Professor
Sargsyan A. Y. -	Deputy minister of Education and Science of NKR, Ph. D. in Philology, Associate Professor
Karapetyan S. -	Chairman of the Social Organization for the Study of Armenian Architecture

ՍԻՐԱՆԵՍ ՎԱՐԴՊԵՏՋ ՀԱԼՉՈՐ ԳՅՈՒՂԻՑ*

Ս. Հախվերդյան

Դոցենտ

Գորիսի պետական համալսարան

Բանալի բառեր: Վարդպետ, Ամաղուի Նորավանք, Հալիծոր, Գլածորի համալսարան, Մոմիկ:

ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիսի ենթաշրջանի տարածքում հայտնի են համահայկական ձանաչում, պատմա-ճարտարապետական, հոգևոր-մշակութային արժեք ներկայացնող շինություններ՝ Տաթևի վանք, Բղենո Նորավանք, Հալիծորի ու Տաթևի հարանց անապատներ, Վերիշենի Ս. Հոհիսիմե եկեղեցի և այլն: Մեզ հասել են միայն որոշ կոթողների կառուցումը հովանավորած անձանց անունները, իսկ դրանց ճարտարապետների, քարգործ վարպետ շինարարների մասին տարեգրությունը լռում է: Այնուամենայնիվ, շնորհիկ վիմագիր արձանագրությունների, մեզ հայտնի է դաշնում ծնունդով Գորիսի Հալիծոր գյուղացից մի նշանավոր ճարտարապետի անուն: Խոսքը միջնադարյան հայ նշանավոր ճարտարապետ շինարար, քարգործ-վարպետ՝ Վարդպետ Սիրանեսի մասին է¹:

Սյունյաց ամենաերևելի ու հզոր Օրբեյան իշխանը եղել է Սմբատը (1253-1273): Նա մահացավ Թավրիզում, թաղվեց Ամաղուի Նորավանքում: Սմբատին փոխարինած Սյունյաց իշխանաց իշխան Տարսայիծը 1275թ. Սիրանես ճարտարապետին հանձնարարում է եղբոր գերեզմանի վրա կառուցելու Ս. Գրիգոր Եկեղեցին, որը հայտնի է «Սմբատի դամբարան» անունով: Սիրանեսի նախագծած ու կառուցած գողտրիկ Եկեղեցին Ալիշանի բնորոշմանը «սագաշեն» է², միանավ բազիկի տիպի, թաղակապ, երկթեք տանիքով, իսկ արևմտյան կողմից՝ այունազարդ շքամուտքով:

*Հոդվածը ընդունված է 17.12.14:

¹ Սիրանեսը վարդպետ է անվանված վիմագիր արձանագրության մեջ: Վարդպետը վարդապետն է: Դ. Ալշանի, Հ. Օրբելու և այլոց կարծիքով վիմագրերում հիշատակվող շեմքեր կառուցող վարդպետ-վարդապետները ճարտարապետ-շինարարներն են (տես Գրիգորյան Գ., Նվիրատվություններ Անիի Եկեղեցիներին ու վանքերին 9-14 դր., Եջմիածին, 2002, էջ 112): Կարծում ենք դա նաև տեսական գիտելիք ունեցողի բնութագրականն է, իր մասնագիտությամբ վարդապետական գավազանի տիրացած անձի բնութագրականը:

² Անզմբեք՝ սագի կամ տապանի նմանությամբ (տես, Աճառյան Հր. Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 153):

Ս. Գրիգոր Եկեղեցին Ամաղուի Նորավանքի Եկեղեցիների խմբի կարևոր բաղադրիչներից է:

Սյունյաց տան պատմիչ Ստ. Օրբելյանը անդրադարձել է իր հայր Տարսայիծի կողմից հորեղբայր Սմբատի համար դամբարանատան կառուցմանը: Նա գրում է. «Իր Եղբայր Տարսայիծը Սմբատի համար (այնուհետև) կառուցում է դամբարանատուն՝ սուրբ Գրիգոր անունով Եկեղեցին, այնտեղ է փոխադրում Եղբոր աճյունը՝ հավերժական հանգստյան»¹: Պատմիչը խոսում է Ս. Գրիգոր Եկեղեցի դամբարանի կառուցման մասին, բայց չի հիշատակում Եկեղեցին կառուցող Ճարտարապետի անունը, որը եղել է իր ժամանակակիցը: Պատմիչը չի նշում նաև Եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա իր հոր կողմից արված արձանագրության մասին: Բարեբախտաբար արձանագրությունը անխաթար վիճակում հասել է մեր ժամանակները: Այն հրատարակել կամ ուսումնասիրել են Ս. արքեպ. Զալայյանցը, Ե. Լալայանը, Ղ. Ալիշանը, Ս. Բարխուդարյանը, Գր. Գրիգորյանը՝ հայերեն, նաև ռուսերեն լեզուներով²: Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում բովանդակությունից զատ, մեզ չեն հետաքրքրում արձանագրության առանձին բառերի տարրներցումները կամ բառերի մոտ նշված հարցականները, որոնք, ասենք, կան Ալիշանի մոտ: Մեզ համար առավել ընդունելի է պրոֆ. Գր. Գրիգորյանի հրապարակած այդ արձանագրության ամբողջական տեքստը՝ մեկնաբանություններով հանդերձ: Այնտեղ կարդում ենք. «... որ Եկեղեցի տվի շինել Սիրանէս Վարդպետին ու զՀալէծորի Շնիերոյ նրայ հայրէնիք տվի, ու ինչ զԵկեղեցին լմնեցին խիլայ կատարաք: Ը: (500) սպիտակ, ի այն խիլային փոխան զԱղազար Ըղուերծեցին տվաք՝ նրանց հայրենիք լինի...»³: Ուրեմն Վարդպետ Սիրաննեսին որպես աշխատանքի վարձատրություն Տարսայիծ իշխանը, անտարակոյս Վարդպետ Սիրաննեսի իսկ խնդրանքով, որպես «հայրենիք» ասինքն ժառանգական իրավունքով նրան կալվածք-տարածքներ է տալիս ներկայիս Գորիսի Շինուհայր և Հալիծոր գյուղերի սահմանների

¹ Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, թարգմ. ներած. և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 335:

² Տես Զալապետանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիղիս, 1858, էջ 172, Լալայան Ե., Ազգագրական հանդես, գիրք 26, Թիֆլիս 1898, էջ 503, Ալիշան Ղ, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 191: Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության, գիրք 3, էջ 234-235, Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 123, Գրագորյան Հր., Օչերք պատմության Հայության մասին, Երևան, 1990, 319:

³ Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 123:

հատման վայրում: Նոյն բովանդակությամբ, սակայն ավելի հակիրճ ու սեղմ արձանագրություն կա և Հալիծոր գյուղի Խաչին խութ կամ Վնսար (Վանասար) վայրում կանգնած խաչքարի պատվանդանին¹: Նոյն Խաչին խութում Սիրանեսը իր եղբայր Հզարմելի հետ իրենց ծնողների՝ հայր Գոքայի և մայր Թենիկայի հիշատակի խաչքարի ճակատին արել են չորստողանոց արձանագրություն²: Վերոհիշյալ արձանագրություններին առնչված բոլոր ուսումնասիրողները միակարծիք են, որ Սիրանես ճարտարապետ-վարդպետը եղել է բնիկ Հալիծոր գյուղացի³:

Սիրանես վարդպետին վերաբերող արձանագրությունները որոշակի արժեքավոր նյութեր են պարունակում միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար:

Ուսումնասիրողների մոտ տակավին տարակարծություններ կան, թե որքան է կազմել և ինչ սահմաններում է ընդգրկվել Շինուհայր և Հալիծոր գյուղերի հողատարածքում որպես հայրենիք Սիրանես ճարտարապետին շնորհված տարածքը: Ոմանք կարծում են, որ ճարտարապետին տրվել է նաև Շինուհայր գյուղը⁴: Պրոֆ. Գր. Գրիգորյանը, Ելնելով վիմագիր արձանագրություններից ու դրանց տեղադրությունից, հստակ տալիս է Վարդպետին նվիրված հողատարածքի անվանադիր սահմանները և գտնում է, որ Վերոհիշյալ երկու գյուղերն ամբողջապես չեն տրվել Սիրանեսին, քանի որ դրանք արդեն իսկ նոյն իշխանի կողմից այլ հինգ գյուղերի հետ տրված էին Տաթևի վանքին:⁵ Սիրանեսին տրված կալվածքը եղել է Որոտան գետի գեղատեսիլ կիրճում, Շինուհայր և Հալիծոր բնակավայրերի արանքում: Գնել Գրիգորյանը համամիտ է այս կարծիքին ու նոյնիսկ փորձել է տալ տարածքի մոտավոր չափերը՝ 10-20 հեկտար, «... որի մի մասը հարմար էր անասնապահության, իսկ մյուս ցածրադիրը՝ այգեգործության համար: Այնտեղ նա (Սիրանեսը – Ս. Հ.) հաստատել է ազարակի բնույթի տնտեսություն, շինել բնակարաններ, մատուռ: Այնտեղ են գտնվել Սիրանեսի տոհմի անդամների տապանաքարերը»⁶:

¹ Տես Բարխուդարյան Ա., Ղիվան հայ վիմագրության, հ II, Երևան, 1960, էջ 52:

² Նոյն տեղում, էջ 53:

³ Տես Բարխուդարյան Ա., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարոզոր վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 75:

⁴ Գրիգորյան Ա., Կայոց ծորի և Որոտանի մանրանկարչությունը XIII – XVII դդ., Երևան, 2003, էջ 150:

⁵ Գրիգորյան Գր., Մյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 124:

⁶ Գրիգորյան Գ., Նվիրատվություններ Ամիր Եկեղեցիներին ու վանքերին IX – XIV դդ., Էջմիածին, 2002, էջ 112:

Իշխան Սմբատ Օրբելյանի նախաձեռնությամբ ու հանձնարարությամբ, Սիրանես ճարտարապետը վերակառուցել է Նորավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու գավիթը¹: Գավթի արևմտյան ճակատի վերնամասուն լուսանուտի կիսաշրջանաձև, խորանիստ ճակատակալի վրա Սիրանեսը արել է մի հրաշագեղ պատկերաքանդակ, որն իր լուծումներով դուրս է գալիս ավելի բարձր հորիզոններ, քան հայ ազգային քանդակագործության շրջանակներն են²: Այն աղերսներ ունի Բղենո-Նորավանքի բարձրաքանդակների հետ:

Սիրանեսը եղել է Տարսայիծ Օրբելյանի «դրան»՝ իշխանական տան ճարտարապետը, ունեցել օգնականներ: Նա կառուցներ է թողել նաև Արատեսի վանքում, ուր Տարսայիծ իշխանը շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց՝ այն դարձնելու Նորավանքի եպիսկոպոսական ամառանոցի վայր: Որ Արատեսի գեղատեսիլ գավիթներից լավագույնը կառուցել է Սիրանեսը, իր գրգորիկ օգնականի հետ³, անտարակուսելի է: Դա է վկայում նաև համալիրը հիմովին ուսումնասիրած Ս. Բարիսուդարյանը՝ ասելով, որ այստեղ բժիշկ Քաջքերունին գավիթի վերին կամարից ընկած մի քարի վրա կարդացել է. «ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՌՄԻ ՍԻՐԱՆԵՍԻՆ», քարն այժմ չկա, անհետացել է: Նույն գավթի հյուսիս-արևմտյան մույթի խոյակի վրա գրված է. «ԳՐԳՈՐԻԿ»⁴: Արատեսի գավիթի շինարարական աշխատանքներն ավարտվել են կամ 1268 թ. կամ 1270 թ.:

Սիրանեսի կառուցած գավիթը Արատեսի վանական համալիրի գարդն է և հայ ճարտարապետության մեջ ունի ուրույն տեղ՝ իր անկրկնելի խաչվորվող կամարներով: Գավիթն ունեցել է կենտրոնից ելնող շթաքարային մշակումով երդիկով գմբեթ:

Սիրանեսը սոսկ արեւտավոր քարգործ-վարդապետ կամ շինարար ճարտարապետ չի եղել: Նա ունեցել է տեսական խոր գիտելիքներ և ըստ պրոֆ. Գր. Գրիգորյանի դասավանդել է Գլածորի համալսարանում. «... կարելի է ենթադրել, որ Գլածորի համալսարանում դասավանդվել է նաև ճարտարապետություն, որը հավանորեն ուսուցանել են Օրբելյանների պալատական ճարտարապետներ Սիրանեսը և նրա տաղանդավոր

¹ՀԱՀ հ. 8, Մնացականյան Ս., Երևան, 1972 թ., էջ 378:

²Տես Քրիստոնյա Հայաստան, հանրագիտարան, Հասրաթյան Ս., Երևան, 2002թ., էջ 811:

³ Գրգորիկ անվանք հանդիպում ենք Հայիծորի Ծրջիկ վայրում կանգնեցված խաչքարի արձանագրությունում: Թերևս նա էլ է եղել հայիծորցի:

⁴ Բարիսուդարյան Ստ., Դիվան հայ վիմագրության, հ. 3-րդ, Երևան, 1967թ., էջ 125:

աշակերտ Մոմիկը»¹: Սիրանեսի գործի շարունակողը եղել է նրա աշակերտ Մոմիկը, որը ավարտին հասցրեց Ամաղուի Նորավանքի չքնաղագեղ համալիրը: Իսկ Սիրանեսը, ունենալով առաջացած տարիք, որոշուն է իր կյանքի վերջալույսն անցկացնել ծննդավայր Հալիճորում, ստանձնելով իրեն շնորհված կալվածքի տնօրինումը: Կասկած չկա, որ նա մասնակցություն է ունեցել իր ծննդավայրում կամ կալվածքում շինությունների, աղբյուրների կամ կամուրջների, խաչքարերի ստեղծման աշխատանքներին:

Պատմաբանները անդրադարձնալով Սիրանեսին հիշատակող արձանագրություններին, ուշադրություն են դարձել ձորտատիրությանը բնորոշ մի երևոյթի արձանագրմանը, ըստ որի կալվածքների հետ մեկտեղ, որպես հայրենիք, Սիրանեսին է տրվել Աղազար Ըղվերծեցին, որպեսզի նա որդոց որդի ծառայի²: Վերոհիշյալը վիմագրական եզակի փաստերից է և վկայուն է Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններուն ձորտատիրության երևոյթի առկայությունը, թեպետ այն կրել է ոչ մասսայական, մասնավոր բնույթ:

Հայ մարդու շինարարական-ձարտարապետական տաղանդը երկրամասի բնակչների մոտ արտահայտվել է նաև նոր ժամանակներում: Միջնադարյան հայ երևելի ձարտարապետ-շինարարի ժառանգական գեներն արտահայտվել են Գորիս քաղաքի շինարարության ու ձարտարապետության մեջ: Պատահական չէ, որ Գորիսը մասնագետների կողմից համարվել է 19-րդ դարավերջի հայ ձարտարապետության գոհար³:

Резюме

Сиранес был одним из выдающимся личностей армянского зодчества 13 в. Родом он был из села Алидзор Горисского района. Он построил церковь св. Григора в Амагуинском Нораванке и от князя Тарсаич Орбелян в родном Алидзоре получил

¹ Գրիգորյան Գր., Աշվ. աշխ., էջ 163:

² Ընդվերը Սյունիքի Ծոուկ զավարի գյուղերից է: Ըստ Ա. Հասրաթյանի 16-17-րդ դդ. այն վերանայվել Դարրաս-Դարաքս (Հասրաթյան Ա., Պատմահնագիտական ուսումնափրություններ, Երևան, 1985, էջ 137, տես նաև Դավթյան Ծ., Միսիանի բնակավայրերի պատմությունը, Երևան, 1997, էջ 52):

³ Արյունյան Բ., Կամենная летопись армянского народа, Ереван, 1985, стр. 124-125: Գորիսում ուրույն ձարտարապետներ են ապրում նաև այսօր: Նրանցից մեկն է շնորհաշատ Սևադա Զաքարյանը, որն իրականացրեց Գորիս քաղաքի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գմբեթի կառուցումը, տվեց Գր. Տաթևացուն նվիրված հուշակոթողի ձարտարապետական անկողների լուծումը և այլն:

земельный участок. Об этом дарении сохранились каменные надписи и в Амагинском Нораванке и в Алидзоре.

Учитником Сиранеса был талантливый армянский зодчий Момик.

Summary

One of the most outstanding people of the 13th century's architecture is Siranes. He is a descent of the village Halidzor, of Goris region. He built St. Grigor church in Amaghu at Noravank and in return he got a piece of land in his native village Halidzor from the Prince Tarsayitch Orbelyan in return got a land as a gift. Lithograph records about that donation have been preserved both in Amaghu and in Halidzor. The alented armenian architect Momik used to be Siranos' apprentice.

ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ¹

Գոհար Մխիթարյան
ԳԱԱ Արևելագիտության իմաստիուտ

Բանալի բառեր. Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի, Շաքի, Չիզա, Դերբենդ, Սեֆյան Իրան, Դուրա, Կոնալդա, Շամախի, Ֆաթի Ալի խան, Բաքու, Օսմանյան կայսրություն, Նադիր շահ, Ղարաբաղ, Քերիմ խան, Հակոբ Շամախիցի, Խանություն, գյուղահարկ:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը մեծ տերությունների ռազմաքաղաքական, առևտուրա-տնտեսական ու քաղաքակրթական խաչմերուկի կիզակետում գտնվելով, մշտապես իր վրա է կրել պատմական բոլոր ժամանակաշրջանների վայրիվերումները: Դրանք առաջին հերթին իրենց բացասական (Երբեմն՝ կործանարար) ազդեցությունն են ունեցել տեղի ժողովուրդների, մասնավորապես, հայերի սոցիալ-հրավական դրության վրա:

Հնուց ի վեր հայերը բնակվել են Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ողջ տարածքում և ենթարկվել տարածաշրջանում կատարվող ռազմաքաղաքական փոփոխությունների ազդեցությանը: Հայ ազգաբնակչությունը մշտապես ստիպված է եղել պայքարել իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանման համար: Ֆիզիկական գոյության օրիասական խնդրին զուգընթաց առաջնահերթ էր հայ ինքնության պահ-

¹ Հոդվածը ընդունված է 17.12.14:

պանումը: Բացառություն չէր նաև Իրանի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ակտիվ դերակատարմամբ պայմանագործած XVIII դարի պատճական և քաղաքական իրադարձություններով լի երկրորդ կեսը:

Այսես, Նադիրշահի (1736-1747) մահից հետո Իրանում ծայր առաջ քաղաքական անկայուն իրավիճակը վրացական տարեգիրներն իրավամբ «խօռվություն» էին անվանում¹: Իրանական պետության տրոհման հետևանքով Շիրվանում առաջանում են Շաքի, Ղերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի և Բաքվի կիսանկախ խանությունները՝ էթնիկ խայտաբղետ պատկերով:

Խանությունների ինքնուրույն գոյությունը իր բացասական հետևանքն ունեցավ առավելապես տարածաշրջանի ոչ մուսուլման բնակչության՝ հայերի, հրեաների և հնդիկների սոցիալ-իրավական կարգավիճակի համար:

Հայագիտության մեջ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի XVIII դարի երկրորդ կեսի հայերի սոցիալական և իրավական կարգավիճակի խնդիրը գրեթե լուսաբանված չէ: Հոդվածի շրջանակներում XVIII դարի երկրորդ կեսի աղբյուրագիտական հենքիվրա հիմնախնդրի նորովի լուսաբանումը կոչված էլուացնելու պատճագիտական բացը և վերահմաստավորելու տարածաշրջանի սոցիալ-իրավական պատճությունը:

Հայտնի է, որ XVI-XVIII դարերի ընթացքում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասը կամ Շիրվանը մտել է Սեֆյան Իրանի պետական համակարգի ֆինանսա-վարչական ու հարկային կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը համարվող «Ազարբայջան» միավորի մեջ²: Սոցիալ-իրավական հարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության և հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի հետ, կառուցվում էին այդ համակարգի միջոցով և նրա սահմաններում: Սեֆյան պետության կազմում հայերը, ինչպես և հրեաները, բացի այլ հարկերից, պարտավոր էին շա-

¹ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հու. Գ (ԺՀ-ԺԹ դդ.), Թարգմանեց՝ Լ. Մելիքսեբ-Քեկ, Եր., 1955, էջ 107:

² Խոսքը Սեֆյան պետության չորս (Բրաք, Փարս, Ազարբայջան և Խորասան) Ազարբայջան վարչական ու ֆինանսական միավորի մասին է (Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration. (circa 1137/1725). Persian text in fâgsimile (B.M. Or. 9496). Translated and explained by Minorsky V., London, 1943, p. 162: Վերջինս իր մեջ էր միավորում Ասորպատականի (կենտրոնը՝ Թավրիզ), Չոխտը-Մասդի, Ղարաբաղի և Շիրվանի բնելարքեկությունները (նույն տեղում, էջ 164-168):

իին վճարել ջիզյա (գլխահարկ՝ յուրաքանչյուր հասուն տղամարդու հաշվարկով)¹:

Հայերից զանձվող ջիզյան ժամանակի ընթացքում անընդհատ ավելացող լրացուցիչ գումարների ու տոկոսների պատճառով խոշորացել էր և հաճախ կազմում էր մի ամբողջ զյուղից գանձվող հարկերի կեսից ավելին²: Հայտնի է, որ Սեֆյան վերջին շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք խստացվում է հարկահավաքության համակարգը: Այսպես է վկայում Եսայի Հասան Զալայյանը «...զամենայն սահմանն երկրի, գիտորիկ և ազարակաց, զիոռ, զջուր, զայգի, զանդաստան, զծառ, զտունկ և զամենայն ինչ գրեցին»³: Նրա պատկերավոր խոսքով՝ «նորահնար չարիք»⁴-ն իր ծանր հետևանքներն ունեցավ հայերի համար, քանի որ ջիզյան եռապատկվել էր:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ այն տեսակետն է արտահայտվել, թե XVIII դարի երկրորդ կեսին կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանում ջիզյան կամ գլխահարկը դադարել էր գոյություն ունենալ: Արևելագետ Ի. Պետրուչևսկին բյուրիմացարար որպես հիմք ընդունում էր Կովկասում ռուսական հրամանատարության կողմից 1823 թ. Ղարաբաղի, Շաքի և Շամախիի նահանգներում իրականացրած վիճակագրական «Նկարագրություններում» այդ հարկատեսակի բացակայության փաստը⁵: Նա եզրակացնում էր, որ հետագայում ևս Նադիր շահի կողմից ջիզյաի վերացնան կարգը որոշ խանություններում պահպանվել էր: Սակայն ըստ Հ. Փափազյանի՝ Հայաստանում ջիզյա հարկատեսակը շարունակել է գոյություն ունենալ մինչև XVIII դարի վերջը⁶: Թեև հարցին յուրովի լուծում է տալիս նաև Վ. Գրիգորյանը Երևանի խանության 1780-1790-ական թթ. պատմությունը շարադրելիս. հիմք ընդունելով Հայկական մարզի կառավարիչ Ալ. Ճավաճավածեի և Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի միջև 1828 թ. նամակագրությունը, նա

¹ Նոյն տեղում, էջ 180:

² Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, - «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, N 3, Եր., էջ 87:Հմմ. **Ա.Պապազյան**, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, Ер., 1972, с. 235.

³ Եսայի Հասան Զալայեանց. Պատմութիւն համառու Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովեանց, 1868., էջ 16:

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ **И. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв, Ленинград, 1949, 285.

⁶ **Ա.Պապազյան**, նշվ. աշխ., էջ 234:

Եզրակացնում է, որ խանության ժամանակաշրջանում «հայերը ազատ են եղել հավատի հարկից»¹:

Վերը նշված փաստարկները ժամանակագրական, պատմաքաղաքական իրավիճակի ու ռազմաքաղաքական իրադարձությունների զարգացման տեսնպերի առումով չեն կարող ամբողջապես համապատասխանել իրականությանը: Օրինակ, Շաքիի խանությունում խանական կառավարման ժամանակաշրջանում մահալները դեկավարվում էին սուլթանների ու բեկերի կողմից, իսկ ռուսական իշխանության օրոք 1820-1830-ական թթ. վարչական նոր բաժանումների հետևանքով ստեղծվում է մահալային նայիբի պաշտոնը²: Այս տրամաբանության մեջ է ընկալվում նաև այն իրողությունը, որ 1820-ական թթ. ռուսական իշխանությունների կատարած խանությունների նկարագրություններում միևնույն մահալի տարբեր գյուղերի նույն հարկատեսակի չափը տարբեր է: Օրինակ՝ բաշխությին (գլխահարկ) Ղարաբաղում Տաթևի մահալի Տաթև գյուղի 53 ծխերից հավաքագրվում էր 200 ռուբլի խանական փողով, Շինատակ գյուղի 12 ծխերից՝ 50 ռուբլի, իսկ Շինգեր գյուղի 56 ծխերից՝ 360 ռուբլի և այլն³:

Հայտնի է, որ 1807 թ. Շաքիի խանության հայերը աղերսագիր են գրում ի. Գուրովիչին՝ միջամտելու Զաֆար Ղուլի խանի հավատի դիմաց գանձվող հարկի համար: Հետաքրքականն այն է, որ շաքեցիները մատնանշում են այն հանգամանքը, որ Շաքիի կառավարության իրավունքը ստանալով՝ խանը հարկահավաքնամբ «վերադարձնում է» իրենց տառապանքներ պատճառելուն⁴: Այսինքն՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին ջիզյան պետք է, որ գոյություն ունենար Շաքիում, ինչպես նաև մյուս խանություններում:

Ավելին, 1770-1790-ական թթ. սկզբնաղբյուրներն ի տարբերություն խորհրդային պատմագիտական մտքի պնդումների՝ ուղիղ հակառակն են

¹ Հարցիշուրց մանրամասն ուն՝ Վ. Յովհանն, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958, էջ 54:

² Акты, собранные Кавказскою археографической комиссию, Под ред. Ад. Берже, Тифлис, т. VIII, 1881, с. 473.

³ Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м, Тифлис, 1866, с. 122, 123.

⁴ Присоединение Восточного Армении к России. Сборник документов, т. I, Под ред. Д. Агаяна, Ер., 1972, с. 429, 430, 431.

փաստում¹: Այսպես, Վ. Զուբովի 1796 թ. Կասպիական արշավանքի մասնակից Պ. Բուտկովի վկայությամբ Դուբայի խանության հայերն ու հրեաները սահմանված հարկերից բացի պարտավոր էին խանին վճարել՝ ամուսնացածները՝ 1 ռուբլի, իսկ չամուսնացածները՝ 55 կոպեկ²: Արշավանքի մյուս մասնակից Ֆ. Սիմոնովիչի աղբյուրների համաձայն՝ ամուսնացածները խանին վճարում էին 2 ռուբլի 10 կոպեկ, իսկ չամուսնացածները՝ 1 ռուբլի 10 կոպեկ³:

Հայերի սոցիալ-իրավական դրությունը նույն էր նաև Շամախիում, ուր բնակչությունը խանի գանձարան հաստատագրված հարկեր էր վճարում յուրաքանչյուր ընտանիքից 100 ռուբլու չափով⁴: Շամախիի հայ ազգաբնակչությունը հարկերից բացի պարտավոր էր խանին ջիզյա վճարել տարեկան 2 ռուբլի և 40 կոպեկ, չամուսնացածները՝ 1 ռուբլի և 20 կոպեկ, իսկ մինչև 20 տարեկանները ազատված էին հարկերից⁵: Ավելին, անհրաժեշտության դեպքում Շամախիում խանը ցանկացած ձանապարհով հավաքում էր պահանջվող մթերքը, պարենը, ձիերը, անասունը, փողը, սակայն հիմնական ծանրությունն ընկնում էր հայերի վրա⁶:

1780-ական թթ. առաջին կեսին ռուսական լրտեսական աղբյուրների փոխանցմամբ, «հասարակ ժողովուրդը» և «պարսից ազգաբնակչությունը, նաև ավորապես, հայերը» ինչպես Ֆարի Ալի խանից, այնպես էլ իրենց մյուս խաներից դժգոհ էին, քանի որ շուրջ երեսուն տարի ձգվող ավատատիրական կրիպները հյուծել էին տեղի ժողովուրդներին՝ անսելի չափերի հասցնելով հավաքվող հարկերը և զինվորագրելով բնակիչներին⁷:

¹ С. Гмелин, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III, половина, СПб., Тип.императорской академии наук, 1785; Ф.Симонович, Описание Южного Дагестана. 1796 г., - История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. Коссена и Х. Хашаева, Москва, Изд-во «Восточная литература», 1958 (հետպատճեն՝ ԻԳԷԴ); Н.Дренякин, Описание Ширвана. 1796 г., - Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г., - ИГЭД; А.Серебров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., - ИГЭД.

² П. Бутков, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде письем». 1796 г., - ИГЭД, с. 205.

³ Ф. Симонович, նշվ. աշխ., էջ 150:

⁴ С. Гмелин, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁵ Նոյն տեղում, էջ 96:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 97-98:

⁷ Г. Արդարյան, Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791), - «Исторический вестник», N 23-24, Архивное управление при совете министров Груз. ССР, Тбилиси, 1970, с. 21.

Կիսանկախ խանությունների քաղաքներում հայերը, պարսիկներն ու թաթարները խառն էին ապրում և պարտավոր էին հյուրընկալության (կոնալդա)¹ պարտավորությունը կատարել: Այսպես, Ղարաբաղի խանությունում Շուշիի բնակիչները պարտավոր էին խանի հյուրերին ընդունել, հոգալ նրանց և ձիերի կարիքներն առանց դրամական վարձատրման²: Ըստ ակադեմիկոս Ս. Գմելինի, Ղերբենդում հայերը «խանին ոչ մի հարկ չէին վճարում»՝ փոխարենը պարտավորվելով ոստիկանական պարտավորություններ կատարել³: Հայերը Շամախիում և Ղերբենդում օտարերկրացիներին բնակարաններ տրամադրելուց բացի, պարտավոր էին քաղաքի դարպասների մոտ պահակային ծառայություն կատարել, քանի որ «ինչպես Ղերբենդում, այնպես էլ Շամախիում առավել շատ վստահում էին հայերին, քան թաթարներին ու պարսիկներին»⁴: Ղերբենդում հայերի վստահելի բնակիչներ լինելու մասին է վկայում Ս. Գմելինի հաղորդած այն փաստը, որ խանի շրջապատում մշտապես հայեր կային⁵: Դա այն դեպքում, եթե Ղերբենդը Ֆարի Ալի խանի ժառանգական տիրույթը չէր, այլ Վերջինիցն նվազվել էր գենքով, իսկ տվյալ պարագայում վստահել տեղացիներին (այն էլ այլադավան)՝ մեծ ռիսկ էր: Մյուս կողմից, խանի կողքին «մշտապես» ներկայություն կարող էին ունենալ միայն նրա վստահելի մարդիկ: Ֆարի Ալի խանի և Ղաղստանի տիրակալների միջև 1774 թ. Ղուբայի խանության Գավղուշան կոչվող դաշտավայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում խանի զորքի շարքերում արհաբար կրվում էին շուրջ 70 հայեր, որոնց 20-ը զոհվում են՝ մեծ կորուստներ հասցնելով թշնամում⁶:

Ս. Գմելինը գրում է, որ բարձր հարկեր սահմանելու համար Բաքվի հասարակ քաղաքացիները Մելիք Մուհամմադ խանին չէին սիրում ու տարածված էր այն համոզմունքը, որ Բաքվում «արդարադատություն չես գտնի»: Հատկապես այդ միտքը առկա էր հայերի շրջանում, որոնք ցանկանում էին այնքան գումար գտնել, որ կարողանան խանի Ճնշում-

¹ **Ա. Պապայն**, նշվ. աշխ., էջ 238: Հայկական աղյուրներում այս հարկատեսակը հիշատակվում է քրնակուր անվանումով (Հմն. Հայոց պատմություն, Խո. Դ, Եր., 1972, էջ 272):

² Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, с. 8.

³ **С. Гмелин**, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 98-99:

⁵ Նոյն տեղում, էջ 44:

⁶ Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. **В. Гаджиев**, Москва, Изд-во «Наука», 1988, с. 152.

ներից ազատվել: Բաքվեցիները դժգոհում էին նաև խանի պահանջած գումարի չափերից, քանի որ իրենք գրեթե ի վիճակի չէին լինում այն վճարել¹:

Նշելի ժամանակաշրջանում հայերը նկատելի դերակատարում և մեծ ավանդ ունեին տարածաշրջանի տնտեսական զարգացման գործում: Ինչպես XVIII դարի առաջին կեսին, այնպես էլ նրա երկրորդ կեսին Շիրվանում կատարվող առևտրի հիմնական մասը կատարվում էր հայերի և այնտեղ գտնվող հնդիկների միջոցով²: Ճանապարհորդ Զ. Ֆորստերի խոսքերով՝ հիշյալ հայ և հնդիկ վաճառականները միասին կարող էին ապահովել Շիրվանի ապրանքաշրջանառությունը³: Ի դեպ, հայ վաճառականները տարածքի ու լեզվի հնացության շնորհիվ առավել նախընտրելի վիճակում էին նախսին իրանական պետության սահմաններում: Իրանական տարածքներում հայերը հաջողությամբ էին զբաղվում նաև աղամանդի և մարգարիտի վաճառքով⁴:

Փաստորեն, ինչպես հարյուր տարի առաջ, այնպես էլ XVIII դարում, հայերի դերը իրանական առևտրում անգերազանցելի էր մնում: Այս առնչությամբ հիշատակության են արժանի Պիերո դելա Վալեի խոսքերը, թե հայերը պարսից շահի համար այն նոյն նշանակությունն ունեն, ինչ ջենովացիները՝ իսպանական թագավորի համար. «ո՞չ թագավորը կարող է առանց նրանց, ո՞չ էլ նրանք՝ առանց թագավորի»⁵:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափին և Շամախիում հայ վաճառականները զբաղվում էին մաքսանենգությամբ⁶: Ավելին, Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում հայերի ֆինանսական հնարավորությունները թույլ էին տալիս իրենց ձեռքում պահել խանությունների ոչ միայն առևտրական, այլև տնտեսական զգալի լծակները: Օրինակ, հացաբույսերի մշակության առումով Ղերբենդի խանությունում հարուստ

¹ *Ս. Գմելին*, նշվ. աշխ., էջ 84:

² *J. Forster*, *A Journey from Bengal to England, London, through the northern part of India, Kashmir, Afghanistan, and Persia, and into Caspian-sea*, vol. II, London, 1798, p. 228:

³ Նոյն տեղում, էջ 256:

⁴ ԱՐԲИԱ գ. 52, օպ 1/194, գ. 270, լ. 41 օճ.

⁵ *Viaggidi Pietro della Valle il Pellegrino, descritti da lui medesimo in Lettere familiari all'eruditissimo suo Amico Mario Schipano, La Persia, parte II, vol. II, Roma, 1658, Lettera 14 da Sphahande' 24 di settembre 1621, par. VIII*, p. 244; *B. Zekiyən*, *The Iranian Oikumene and Armenia*, - «Iran & the Caucasus», vol. IX, N 2, 2005, p. 245.

⁶ *W. Coxe*, *Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark, the fifth edition*, vol. III, London, Printed for T. Cadell, Jun. and W. Davies, 1802, p. 323:

հողատարածքներ չկային, և հացի պակասություն էր զգացվում: Ս. Գմելինի վկայությամբ, իրավիճակն ավելի էր սրվում «պարսկական իշխանիկների» նույնիսկ ամենաշնչին ընդհարման դեպքում, և այուրի գինը հասնում էր 15 և ավելի ռուբլու: Նադիր շահի՝ Շիրվան կատարած արշավանքի ժամանակ Ղերենդում այսուրի գինը հասել էր 20-30 ռուբլու, ինչի հետևանքով շատ հայեր արագ հարստանում են¹:

XVIII դարի երկրորդ կեսի գրավոր սկզբնաղբյուրների վերլուծությունը փաստում է, որ հայերը կարողանում էին փողով իրենց գյուղերը որոշ չափով զերծ պահել այլ ժողովուրդների բնակեցումից: Այսպես, Դուբայի խանության Շաբրանի մահալում կողք-կողքի ապրող հայկական և մուսուլման ընտանիքները թեև ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում էին, սակայն խանին ավելին էին վճարում, որպեսզի իրեաներն իրենց մոտ չապրեն²: Մեկ այլ վկայություն էլ վերաբերում է Մայր Աթոռի ֆինանսական միջոցներից կաթողիկոսի կողմից Երևանի խանին վճարվող 5000 ռուբլի գումարին որպեսզի հայկական գյուղերում մուսուլմաններ չընակեցվեն³:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի հայ ազգաբնակչության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի հաջորդ հարթակը պայմանավորված էր Հայոց Եկեղեցու հետ հարաբերություններով: Այսպես, Բուն Աղվանք- Ալբանիայի տարածքը թեև XVIII դարի երկրորդ կեսին վաղուց կորցրել էր իր պատմա-քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային նշանակությունը, սակայն, ըստ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի, «Գեանջայ քաղաքն, Շամախի, Շիրվան, Բագու, Դարբանդ, Նոլսի, Պարտաւ, Խաչենու Երկիրն, և բոլոր տունն Աղուանից» շարունակում էին ձանաչել Մայր Աթոռի առաջնորդությունը⁴: Վերջինս Աղվանից կաթողիկոսությունից ինչպես տերունի կոչվող մյուս թեմերից (օսմանյան, պարսից, վրաց և ռուսաց Ենթակայությամբ տարածքներից) երեք տարին մեկ հոգեբաժնի և այլ Եկամուտներ էր հավաքում:

¹ Ը. Ռելին, նշվ. աշխ., էջ 19-20:

² J. Reineggs and M. Bieberstein, A General Historical and Topographical Description of the Mount Caucasus. Translated from the works of Dr. Reineggs and Marshal Bieberstein, by Charles Wilkinson, vol. I, London, 1807, p. 162:

³ С. Бурназов, Описание областей Адребийзанских в Персии и их политического состояния, Курск, Типография курского приказа общественного призрения, 1793, с. 18:

⁴ Զամբր, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսի կանոնաց Սրբություն եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովրդեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցոյ, Վաղարշապատ – U. Էջմիածին, 1873, էջ 51:

Ս. Գմելինը հիշատակություն է թողել նաև Հյուսիս-արևելյան Այսրկով-կասի կրոնական ու դավանական իրավիճակի մասին: Նրա խոսքերով՝ Բաքու քաղաքի «գլխավոր օրենքը» շիա ուղղության մուսուլմանությունն էր, սակայն հանդուրժողականություն էր ցուցաբերվում նաև սուննիների նկատմամբ, իսկ հայերն իրենց պատարագը գաղտնի էին կատարում¹: Դա փաստում է, որ խանական իշխանությունները հետապնդում էին հայերին ազատ դավանանքի համար: Շամախիում Ս. Գմելինը ականատես է լինում մի տեսարանի, երբ հայկական երկու վանքերը պատրաստվում էին խանին 1000 ռուբլի նվիրատվություն տալ և վախենում էին, որ Ֆարե Ալի խանը մոտ ապագայում կարող էր կրկնել պահանջը²:

Այսպիսով, կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանի համար կարևոր հարց էին նաև հայերի նկատմամբ իրականացվող ոչ միայն սոցիալական հալածանքները, այլև կրոնական անհանդուրժողականությունը: Չուզահերներ անցկացնելով XVIII դարի առաջին քառորդում հայերի սոցիալ-իրավական կարգավիճակի հետ, կարող ենք փաստել, որ Իրանում կենտրոնական իշխանության թուլացմանը պարբերաբար հետևում են հալածանքները հայ բնակչության նկատմամբ: Այսպես, Ճիգ-Վիտ Յոհան Լա Մազը 1702 թ. սեպտեմբերի 1-ին Շամախիից գրում էր, որ հայերն այստեղ զարմանալի չափերի հասնող խոշտանգումների են ենթարկվում: Հոգևորականը նշում էր, որ նրանց վրա անհիմն տուգանքներ են նշանակվում, իսկ զյուղացիներն այն աստիճան են կեղեցված, որ գրեթե բոլորը մտածում են քաղաքներից ու զյուղերից հեռանալու մասին և եթե ապաստանելու տեղ ունենային, ապա նրանցից ոչ ոք չէր մնա³:

XVIII դարի սկզբին ռուս պետական գործիչ Ա. Վոլինսկու տեղեկություններով՝ նահանգի բոլոր քաղաքներում և զյուղերում առկա էր հայկական հոծ բնակչություն իրենց վանքերով: Քրիստոնյաների նկատմամբ ծանր հարկային քաղաքականության հետևանքով նրանցից շատերը ստիպված դավանափոխ էին լինում⁴:

¹ *Ս. Ղմելին, նշվ. աշխ., էջ 81: Բարվի Ար. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման տարեթիվը չի պահպանվել, սակայն հայտնի է, որ վերանորոգվել է 1789 թ (Մ. Միքայել Աղաբեկի Սուրբ Սուեփանոսի վանաց Սաղմանի և միավան օրէից եւուստատեղեաց և սեւ քաղաքացնեւ զիւլորէցորքի Շախմախույթէմի, Տիֆլիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1896, էջ 373):*

² *Ս. Ղմելին, նշվ. աշխ., էջ 97-98:*

³ *Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века, СПб., 1904, с. 107.*

⁴ *Путешественники об Азербайджане. Сборник. Под ред. Э. М. Шахмалиева, т. I, Сост. и автор вступ. статьи З. И. Ямпольский, Баку, 1961, с. 375.*

XVIII դարի 20-ական թթ. Իրանում Սեֆյան արքայատոհմի անկումից հետո Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ծայր առած քաղաքական խժդությունները իրենց հետևանքն են թողնում Շիրվանի էթնոդավանական իրավիճակի վրա: Կապաղակ (Ղաբալայում), որտեղ հայերն ամենաշատն էին և բավական հարուստ էին, ավերածություններից ու թալանից գերծ մնալու համար փրկագին են ՎՃարում Հաջի Ղավուտ բեկին: Ֆիզիկական բնաջնջումից բացի նրանց սպառնում էր նաև դավանափոխությունը, որը հաճախակի երևույթ էր դարձել բեկի որդու՝ Կապաղակի նորանշանակ (1727 թ.) նայիբի իշխանության օրոք: Ժամանակակցի հաղորդման՝ հայերը դիմանում են ամեն տեսակի կտտանքների և հալածանքների, սակայն դավանափոխն չեն լինում: Այդ ժամանակ նայիբը բռնի ուժով է նրանց մզկիթներ տանում և դավանափոխություն պարտադրում¹: Հաջի Ղավուտ բեկը մերժելով դրանում իր մասնակցության հնարավորությունը՝ առաջարկում է հայերին մեծամեծ նվերներով այցելել իրեն ու քրիստոնեությունը ազատ դավանելու իրավունք ստանալ²: Ի վերջո հայերը և հրեաները ստիպված էին տարբերանշան կրել՝ դեղին լաթի կտորի տեսքով³:

Ի դեպ, կրոնական հալածանքները քրիստոնյաների (հայերի) նկատմամբ չեն շրջանցում նաև Շիրվանի մուսուլման բնակչությանը: Ըստ Ի. Գերբերի՝ Շամախիի, Զավադի, Ղաբալայի, Սալիխանի մուսուլման բնակչության մեծ մասը նախքան խառնակ ժամանակները (1720-ական թթ.) շիաներ են եղել: Շամախիում Սուլիխայ խանի և Ղավուտ բեկի քաղաքական իշխանության հաստատման հետևանքով շիա դավանանքի մուսուլման բնակչությունը վախից թաքցնում էր այդ հանգամանքը, երբեմն էլ ստիպված դաշնում էր սուննի⁴: Այդ քաղաքականությունը պայմանավորված էր նրանով, որ խռովարար խանն ու բեկը թուրքամետ քաղաքականություն էին վարում և շիա լինելը սպառնում էր ֆիզիկական ոչնչացմամբ⁵:

¹ Հայերի քոնի ուժով դավանափոխն լինելու մասին հաղորդումներ տես նաև Զ. Արգումանան, Փաստաթղթեր Անդրկովկասի քաղաքական դրության մասին (1723 թ. առաջին կես), - ԼՀԳ, 1974, N 3, էջ 109:

² *И. Гербер*, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, - ИГЭД, с. 116-117.

³ *П. Бутков*, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., ч. II, СПб., 1869, с. 10-11.

⁴ *И. Гербер*, նշվ. աշխ. էջ 95:

⁵ Նույն տեղում, էջ 94-96, 99-100:

Ճնշումները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ շարունակվում էին նաև 1730-ական թթ.: Այսպես, 1736 թ. Մոլդանի դաշտում անցկացվող համաժողովի օրերին Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը խնդրում է Նադիր շահին թույլ տալ Շամախիի ամրոցից մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող վայրում շամախեցի հայերին բնակություն հաստատել, քանի որ «զի էր օդն ապականեալ, և տեղն՝ շողային և ջուրն՝ պակաս և տաճկունք, որք են լակզիք և սուննիք, վշտացուցանէին և նեղացուցանէին գտառապեալսն, այսինքն՝ զազգն մեր»: Կաթողիկոսի խնդրանքի մեջ պարտադիր մաս էր կազմում նոր վայրում եկեղեցի կառուցելու իրավունք ստանալը. «զի անհնար է հայոց ազգին առանց եկեղեց[ւ]ոյ բնակիլ ի տեղի մի՝ թէն դրախտ իցէ»¹: Ավելին, Աբրահամ Կրետացու ջանքերով շահը վերացնում է նաև հավատի համար գանձվող հարկատեսակը՝ ջիզան: Նադիր շահի հրամանի (1741 թ.) համաձայն՝ թոլոր հաքիմներից ու ամիլներից պահանջվում էր «թույլ չտալ» հայ կանանց, տղաների և աղջիկների «բռնի պարտադիր մուսուլմանացումը»՝ սպառնալով պատժել կարգազանցներին²:

Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ համաձայն Ազադ խանի ռադամի (հրամանի) «զի Հայքն զօրէնս իւրեանց համարձակ պաշտիցեն, և կաթուղիկոսն ըստ օրինին իւրեանց կառավարեսցէ զազգն իւր, և մի՝ ոք խառնիցի և կամ ներհակիցէ»³:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Քերիմ խան Ջենի օրոք Իրանում հայերին թույլատրվում էր քրիստոնեական համայնք ունենալ և եկեղեցիներ կառուցել: Շիրազում գտնվող «Գուրգեն անունով մի հայ հանդիսանում էր իր ազգի առաջնորդն ու սուլթանը», իսկ Քերիմ խանը նրան իր մոտ ընկերն էր համարում⁴:

Մինչդեռ Ֆաթի Ալի խանի դաժանությունները չեին շրջանցում նաև հայ հիզնոր սպասավորներին: Այսպես, Մոլդանի դաշտում ավագակախմբով թափառող Շամախիի կույր Աղասի խանին այսուր վաճառելու համար

¹ *Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ եւ Նասր-Շահին պարսից, ի Վաղարշապատ - U. Էջմիածին, 1870, էջ 65:*

² *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ, Դրակ 4 (1734-1797), կազմեց Ք. Կոստիկյան, Եր., 2008, վավերագիր 17, էջ 50:*

³ Հմմ. Զամր, էջ 226:

⁴ *J. Reinegg and M. Bieberstein, նշվ. աշխ., էջ 109:*

Ֆաթի Ալի խանը հրամայում է հայկական վանքերից մեկի քահանային հրապարակայնորեն և մեծ դաժանությամբ պատժել:

Հին և Նոր Շամախիների միջակայքում գտնվում էին հինգ հայկական գյուղեր՝ Սերգանի, Մադրասա, Սաղիան, Քերքենջ և Քելուխոնի, որոնք խիստ ավերածությունների էին ենթարկվել Ֆաթի Ալի խանի կողմից Շամախիի գրավման ժամանակ (1769 թ.):¹ Այս գյուղերի շրջանում գտնվող երկու վանքերի հոգևոր սպասավորները վախենում էին բացահայտորեն օգտագործել եկեղեցական անորմեր, սրբապատկերներ և այլ պարագաներ, քանի որ խանը կարող էր բռնագրավել դրանք: Այդ պատճառով էլ հայկական վանքերում Աստվածամոր սրբապատկերից բացի ոչինչ ցուցադրված չէր, գրում է Ս. Գմելինը²:

XVIII դարի երկրորդ կեսին կիսանկախ խանությունների գոյության ընթացքում կրոնական և հարկային ճնշումները մեծանում են նաև ոչ քրիստոնյաների նկատմամբ: Այսպես, Դերբենդի խանության Ուլուսի մահալի Թոփրակ Կալե կոչվող բնակավայրը հիշատակվում է որպես կրապաշտների՝ կրակապաշտ գաբրերի³ քաղաք: Ա. Սուլվորովի խոսքերով՝ 1780-ական թթ. սկզբին քաղաքի և նրա բնակիչների՝ իրանալեզու գաբրերի մասին միայն ավերակներն էին հիշեցնում, քանի որ բնակիչներն արդեն չկային⁴: Տարածքը պատկանում էր Ֆաթի Ալի խանին և դատելով այն փաստից, որ Դերբենդի խանությունը նա նվաճել էր դեռևս 1759 թ., ապա ենթադրելի է, որ քաղաքի ու գաբրերի ձակատագրի հարցում խանը բացասական դերակատարում է ունեցել, և բնակավայրը դատարկվել էր:

Նման ձակատագրին էին արժանացել նաև Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի մյուս հնաբնակները՝ կրակապաշտ հնդիկները: Քերիմ խանի ժամանակ Բաքվի խանությունում ապրող կրակապաշտ հնդիկները խանին պարբերաբար հարկեր էին վճարում և արտակարգ

¹ С. Гмелин, նշվ. աշխ. էջ 96:

² С. Гмелин, նշվ. աշխ. էջ 107:

³ Գաբրերի մասին տե՛ս Պ. Յոբս, *Картина кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель, в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. IV, СПб., 1835, с. 80-83; չևմ. С. Гмелин, նշվ. աշխ. էջ 66-67; J. Reinegg and M. Bieberstein, նշվ. աշխ., էջ 163; С.Броневский, Новейшие географические [статистические и этнографические] и исторические известия о Кавказе, собранные и пополненные Семеном Броневским, ч. II, Москва, 1823, с. 407-410; Դ.Ալիշան, *Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, ի Մխմարայ Վանս. ի Ս. Ղազար, 1855, էջ 92-93; The encyclopaedia of Islam, V. II, Leiden, 1991, p. 970-971.**

⁴ Архив АН СССР, ф. 99, оп. 2, N 13, л. 23.

այլ միջադեպերի համար դրամական վճարներ էին կատարում: Սակայն Իրանի վեքիլի մահից հետո (1779 թ.) իրավիճակը փոխվում է հօգուտ խաների անսահմանափակ իշխանության, որը սահուն կերպով կամայականության էր վերածում¹:

Ընդհանրացնելով աղբյուրագիտական նյութը կարող ենք փաստել, որ ի տարբերություն իրանական գահակալների (Նադիր շահ, Ազադ խան, Քերիմ խան Զենդ) Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ինքնիշխան խաները այլարավանների՝ հայերի, հրեաների և հնդիկների նկատմամբ, կրոնական հանդուրժողականություն գրեթե չէին ցուցաբերում:

XVIII դարի երկրորդ կեսին տարածաշրջանում ծայր առաջ քառսի հետևանքով ակտիվանում են բնակչության տեղաշարժերը: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը նշում է, որ Սեֆյան պետության անկումից հետո շուրջ 40 տարի «թագաւորութիւն կարմրագլխաց» չէր հանդարտվում²: Ապակյունացած իրավիճակը թավրիզի շրջակա գյուղերից և այլ վայրերից մի խունբ հայերի ստիպում է ընտանիքներով 1753 թ. մեկնել Էնգելի՝ Աստրախան տեղափոխվելու և այնտեղ հիմնավորվելու նպատակով³:

Բնակչության (հատկապես, հայերի) տեղաշարժերն Այսրկովկասուն այնքան էին ահազնացել, որ տեղերում որոշ հոգևորականներ չէին կարողանում ճիշտ կազմակերպել հոգևոր տուրքերի հավաքագրումը: Հարցը կարգավորելու նպատակով միջամտում է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը՝ կարգադրելով, որ ժողովուրդը որ վիճակում որ հաստատված է, այնտեղ էլ վճարի Եկեղեցուն հասանելիք տուրքը⁴:

Տարածաշրջանի էթնոքաղաքական պատկերի փոփոխման գործում բացասական ազդեցություն ունեցավ Աղա Մուհամմադ (1742-1797) խանի 1795 թ. արշավանքը: Կարդան Օձնեցու վկայությամբ՝ 1796 թ. սկզբին «եղև սաստիկ սովոյ աշխարհին Աղուանից, Արցախայ, Սիւնեաց և Գանձակայ, քանզի ասպատակ օօրաց Մահմադ շահի այրեալ էին զարմտիս Երկրին», որի հետևանքով մեծ ծավալների է հասնում գաղթը⁵:

¹ *A. Сереброс, նշվ. աշխ., էջ 178-179:*

² ՄՄ, ձեռ. 2911, էջ 102թ: Հմմ. J. Perry, *The Zand Dynasty, - The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Cambridge, 1991, vol. VII, p. 96.*

³ ՄՄ, Վաթողիկոսական դիվան (հետայսուն ԿԴ), թղթ 1, վավ. 26, էջ 1-2:

⁴ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վավ. 52, էջ 1:

⁵ «Քաղումք ի Հայոց և սախար ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սումեթք, յԵրեւան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացոյ ի Մօղքոր և Ղղլար» (ՄՄ, ձեռ. 4331, էջ 91թ-92ա):

Վ. Զուբրովի Կասպիական արշավանքը (1796 թ.) ողբերգական հետևանք ունեցավ Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի հայ ազգաբնակչության համար: Ռուսական զորքի հանկարծակի նահանջի հետևանքով հայերը հայտնվել էին խաների վրեժինդրության հեռանկարի առջև: Հետևաբար, Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի խանությունների հայերը զանգվածաբար սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը՝ Աստրախան և Հյուսիսային Կովկաս գաղթելով¹: Միայն Դերբենդից և Մուշկուրից դեպի Հյուսիսային Կովկաս էր գաղթել 610 ընտանիք՝ 5212 մարդ:² Սենատի 1799 թ. ապրիլի 15-ի որոշմամբ՝ Դերբենդից գաղթած հայերին մերձակա պետական հողերից հատկացումներ են կատարվում³:

Աղա Մուհամմադ խանի 1795 և 1797 թթ. արշավանքները աղետաբեր եղան նաև Արցախի հայ բնակչության համար: Սովոր սարսափելի հետևանքների մասին Հ. Արդությանը 1796 թ. ցավով գրում էր. «մինչ զի զորդիս վաճառել և զկինս՝ առօրեայ կտորիկ հացի միոյ, և որ անտանելին է, սաստկութիւն սովուն և զիաւատն սուրբ տայ ուրանալ»⁴: Այսրկովկասում ծագած խառնակ իրավիճակից շուրջ 5000 ընտանիք Ղարաբաղից հեռացել էր Շաքի, Շիրվան և շրջակա այլ վայրեր⁵: Արցախահայերին հաջողվում է Շաքի-Շիրվան պատմական հատվածում հիմնադրել հայկական շուրջ հարյուր բնակավայր⁶՝ ապահովելով ինքնության շարունակական գոյությունն այդ տարածքներում: Իսկ XVIII դարի վերջին հայ ազգային մտավորականության ազատ Հայրենիք ստեղծելու ջանքերը դարձան Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային ձգտումների «կարապի երգը»⁷:

¹ Հր. Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Եր., 2002, էջ 108: Տե՛ս նաև Պ. Չորանյան, Հայերի իրավական ու տնտեսական կարգավիճակը Ռուսաստանում XVIII դարի 80-90-ական թթ., - ՊԲՀ, 1998, N 1-2, էջ 75-94:

² Տե՛ս Պ. Չորանյան, Ռուսահայոց գաղթօջախի բնակչության քանակական կազմը (XVIII դարի վերջին քառորդ), - ՊԲՀ, 1998, N 3, էջ 64:

³ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. М. М. Сперанского, СПб., Тип. Потдделения собственноЙ Е. И. В. Канцелярии, т. XXV, с. 619.

⁴ ՍՄ, ձեռ. 2951, էջ 121թ:

⁵ Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889. A documentary record. Annotated translation and commentary by George A. Bournoutian, Costa Mesa, 1998, p. 19.

⁶ Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Արքքանին բռնակցած շրջաններում, Եր., 1999, էջ 12:

⁷ A. Ferrari, Nobility and Monarchy in Eighteen Century Armenia; Preliminary Remarks to a New Study, - «Iran & the Caucasus», vol. VIII, 2004, N 1, p. 62.

Ամփոփելով նշենք, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին իրանում կենտրոնացված պետության բացակայության պայմաններում Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում ձևավորված կիսանկախ խանություններում կտրուկ վատրարանում է հայերի և մյուս ոչ մուսուլման ժողովուրդների սոցիալական և իրավական դրությունը՝ իրենց բնույթով հիշեցնելով XVIII դարի առաջին քառորդին Շիրվանում գոյություն ունեցող իրավիճակը: Ինչպես պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում, XVIII դարի երկրորդ կեսին ևս հայ ազգաբնակչությունը պարտավորված էր գլխահարկ վճարել կիսանկախ խաներին: Վերջիններիս Ճնշումներից գերծ չէին նաև հայոց հոգևոր կենտրոնները՝ վանքերն ու եկեղեցիները: Ի տարբերություն իրանական տիրակալների (Նադիր շահ, Ազադ խան, Թերիմ խան Զենդ) Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի ինքնիշխան խաները այլադավանների նկատմամբ կրոնական հանդուրժողականություն գրեթե չէին ցուցաբերում: Խաների կրոնական Ճնշումները պարբերական բնույթ էին կրում՝ հայ բնակչությանը ստիպելով թաքցնել իր դավանանքը:

ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ Ամփոփում

XVIII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանություններում հայ ազգաբնակչության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի լուսաբանումը աղբյուրագիտական հենքի վրա պարզեց, որինչպես պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում, XVIII դարի երկրորդ կեսին ևս ֆիզիկական գոյության օրիհասական խնդրին գուգընթաց առաջնահերթ էր նաև հայ ինքնության՝ իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանումը:

Այսպիսով, խաների կրոնական, սոցիալական և իրավական ձնշումների քաղաքականությունը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ պարբերական բնույթ էին կրում՝ հայերին ստիպելով թաքցնել իր դավանանքը և բռնել գաղթի ձամփան:

**СОЦИАЛЬНЫЙ И ПРАВОВОЙ СТАТУС АРМЯН СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО
ЗАКАВКАЗЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА
МХИТАРЯН Г.
РЕЗЮМЕ**

Анализ социально-правового статуса армянского населения Северо-Восточного Закавказья на основе первоисточников выявил, что во второй половине XVIII века как и в предыдущих исторических периодах, параллельно угрозе физического уничтожения существовала проблема сохранения самобытности армян с целью защиты религиозных и культурных ценностей.

Таким образом, социальная, правовая и религиозная политика ханов по отношению к армянскому населению носила систематический характер, принуждая армян скрывать свою конфессиональную принадлежность и эмигрировать.

**SOCIAL AND LEGAL STATUS OF ARMENIANS OF NORTH-EAST
TRANSCAUCASIA IN THE SECOND HALF OF XVIII CENTURY**
MKHITARYAN G.

SUMMARY

In the second half of XVIII century the elucidation of social-legal status of Armenian population in semi-independent khanates of North-East Transcaucasia on the source basis found out that as in previous historical periods, also in the second half of XVIII century parallel with the fatal problem of physical existence it was also priority to keep the Armenian identity, value system of his religion and culture.

Thus, the policy of religious, social and legal pressures of khans towards the Armenian population had regular nature, compelling the Armenians to hide their belief and to emigrate.

ԱՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ

**ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**
(հոդվածների ժողովածու)

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
(сборник статей)

ARMENOLOGY RESEARCHES
(collection of articles)

4

Տեխնիկական

Խմբագիր՝ Լիյա Գրիգորյան

Սրբագրումը՝ Արմինե Արզումանյանի

Ոինա Հովսեփյանի

Հանձնված է շարվածքի՝ 07.10.13 թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 06.03.14 թ.:

Չափսը՝ 70x108 1/16: Ծավալը՝ 12.75 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 150:

Արդյունաբերության
ք. Ստեփանակերտ, Ա. Գոշի փ. 5